

УДК 37.07:504

Лариса Лук'янова

ФІЛОСОФСЬКИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ЕКОЛОГІЇ

Сучасне суспільство перебуває в умовах екологічної кризи, подолання якої об'єктивно потребує посилення уваги до екологічної освіти. Водночас поглиблення самої кризи не можна вважати результатом одиничних помилок, прорахунків або невірно обраної стратегії соціального розвитку. Вона віддзеркалює глибинну кризу культури, яка охопила весь комплекс взаємодії суспільства і природи, а завдяки розвитку науки, техніки, виробництва стала настільки відчутною, що її вплив вже не може відбутися безмежно і хаотично. Подолання кризи стає можливим лише за умови подолання відчуження людини від природи, визнання верховенства екологічного імперативу, відхід від установок на необмежений прогрес, гармонізації економічної експансії та екологічних лімітів. Зовнішні обмеження та юридичні заборони набудуть вагомості лише за умови підкріплення моральною відповідальністю, сформованою упевненістю у тому, що антропоцентричний спосіб життя не може знайти виправдання жодною користю, привабливістю або тимчасовими перевагами.

Мета статті полягає у визначенні понять “етика” і “мораль” у філософському осмисленні людського буття й окресленні можливостей екологічної освіти у формуванні морально-етичної поведінки та переорієнтації інтересів людини у русло духовності.

Отже, екологічна криза, передусім, визначається як моральна криза, що потребує морального вирішення, адже її головною причиною є катастрофічно низький стан духовності людей. Водночас, постає природне запитання, чому наукове і філософське обґрунтування екологічної проблеми в Україні не забезпечує відповідної екологічної свідомості нашого населення, що постійно спостерігається на виробничому і побутовому рівні. Є багато факторів, які дають пояснення цьому явищу. У загальному вигляді це – довготривала відсутність об'єктивної інформації щодо стану природного навколишнього середовища, невизначеність проблеми взаємовідносин природи і суспільства, відсутність системи екологічної освіти і виховання, нехтування національними традиціями природокористування і простими моральними принципами, наслідками чого є “зростаючий прагматизм українського суспільства у ставленні до природи”.

Натомість провідні вчені світу не лише усвідомлюють, але й активно впроваджують у систему освіти ідею про залежність екологічних

проблем від необхідності змін у світосприйнятті людини, приборканні споживання, переорієнтації інтересів людини у русло духовності.

На жаль, такої ролі розуміння у нашій країні перебуває лише на стадії становлення. Невирішеність зовнішніх і внутрішніх проблем національної системи освіти, які перебувають у повній залежності від економічного становища держави, нестабільність джерел фінансування освітньої галузі, низького рівня просвітницької роботи тощо не дають змоги усвідомити хибність його орієнтації на споживацькі пріоритети. Повсякденні турботи відсувають на другий план проблеми морального удосконалення, створюючи на шляху екологічної освіти труднощі та перешкоди, адже більшість наших співвітчизників навряд чи відгукнуться на заклики сконцентрувати увагу на проблемі екологічної освіти і зміні способу життя.

Зміна системи цінностей, у тому числі світоглядних, необхідних для подолання екологічної кризи і реалізації переходу до сталого розвитку, зумовили розробку ключових екологічних категорій: світогляду, культури, свідомості, мислення тощо. Серед них одне з провідних місць посідає мораль. Визначення сутності понять “морально-етична поведінка”, “морально-етичне ставлення” спонукали нас визначити місце, яке посідають філософські категорії в осмисленні людського буття. Ми керуємося положенням, що етичні чинники як провідні категорії теорії моралі детермінують поведінку людини, її вчинки і безпосередньо залежать від світоглядної позиції самої людини.

Для нас прийнятною є позиція, за якою призначення етики полягає в тому, аби не лише аргументувати наявну життєву ситуацію, а й віднайти шлях до досягнення гармонії та добра. За таких умов мораль тлумачиться як єдиний можливий спосіб буття людини, реалізації людської сутності. Водночас, як наголошують учені, явища моралі виділити в чистому вигляді неможливо через їх здатність органічно інкорпоруватися і “розчинятися” в усіх фрагментах людського буття. Такі етичні категорії, як “добро”, “зло”, “справедливість” і “несправедливість”, стають необхідними для осмислення процесів наукового, екологічного, економічного, політичного та побутового характеру.

У соціальній практиці ідея єдності істини, добра і краси втілюється в етичних і естетичних нормах культури, які, у свою чергу, є детермінантами формування екологічних норм культури, тобто норм екологічно доцільної взаємодії суспільства з природою [9, с. 26-27]. Орієнтуючись на добро, як справедливо вказує І. Зязюн, людина не може обминути красу, адже ідея добра завжди тісно пов'язана з ідеєю вищої краси. Збіг етичного з естетичним відбувається тоді, коли для оцінки міри досконалості морального світу людини найточнішими є естетичні оцінки [2, с. 46].

На думку багатьох учених, зокрема С. Дерябо, М. Дробнохода, М. Кисельова, В. Крисаченка, Д. Лихачова, М. Моїсєєва, А. Урсула, Г. Пустовіта, М. Реймерса, А. Степанюк, Г. Тарасенко, Г. Філіпчука, А. Швейцера, Е. Наєєв, Е. Ласло, людина у змозі протистояти сучасним глобальним проблемам за умов сформованого екоцентричного типу свідомості, що орієнтує людину на відповідну екологічну поведінку – “зовнішній прояв природовідповідної діяльності людини, тобто “моральну поведінку” як сукупність вчинків”.

Саме реалії сьогодення висунули перед людством постулати, співзвучні людським цінностям, і, передусім, на думку В. Крисаченка і М. Хилька, це стосується екології, безпосереднім завданням якої є окреслення місця людини у доквіллі та характеристика перспектив її існування. Також йдеться про те, що “знання, отримане з різних напрямів цієї науки, має бути зважене на терезах не лише істини та достовірності, а й добра, краси, зла, ганьби, бруття” [4, с. 260-26], тобто категорій, які є безпосередньо предметним полем етики – науки, що вивчає моральні чинники, через які відбувається реалізація моральних категорій. На думку М. Кисельова і Ф. Канака, саме екологія зробила реальний крок до усунення в межах сучасної науки, розриву між серцем і розумом, і людина в сучасному екознанні трактується не як центр Всесвіту або володар світу, не як сторонній спостерігач у природі, а як істота, яка усвідомлює необхідність поновлення втраченого відчуття єдності з природою. Досить відчутно виявляється тенденція звернення до невластивих класичній науці компонентів: інтуїції, духовності, зв'язку, відповідальності [3, с. 36-37].

Сучасний етап розвитку екології можна визначити як постнекласичний. Трансформаційні процеси, під впливом яких вона перебуває, дають підстави наголосити щодо розширення її меж від відносин “організм – середовище” до відносин “людина – природа”, у результаті чого й відбувається поєднання філософської, екологічної та етичної проблематики. Новими методологічними ознаками екології є її включення у взаємини людини і природи, поглиблення єдності гуманітарного і природничо-наукового знання. Таким чином, екологія розширила свій інтегративний характер і набула статусу природничонаукової дисципліни і гуманітарної науки, яка формує усвідомлене морально-етичне ставлення людини до навколишнього природного середовища; особливий тип мислення, що сприяє подоланню споживацького ставлення до природи та врахування проблем сучасної цивілізації за умов екологічно компетентної поведінки людини.

Отже, процес переходу суспільства на вищий шабель у відносинах із природою, з одного боку, спонукає до розв'язання економічних, соціальних, технічних і технологічних проблем, а з іншого – висуває

необхідність створення абсолютно нової системи морально-духовних цінностей. Саме така система покликана сприяти переорієнтації розвитку суспільства у площину нових пріоритетів, де людина разом з іншими живими істотами є однією з складових біосфери.

Усвідомлення ролі навколишнього природного середовища у життєвому сенсі людини є складним процесом філософського і психологічного осмислення її життєвотворчості та ґрунтується на системі цінностей, зокрема ціннісного ставлення до природи. У філософії ціннісне ставлення визначається як особливий тип ставлення, основою якого є усвідомлення цінності предметів і явищ. Цінність має об'єктивний характер, натомість ставлення відображає суб'єктивну оцінку особистості до предметів, подій і явищ.

У широкому розумінні цінностями є стабільно важливі для особистості конкретні матеріальні блага. У більш вузькому сенсі цінності зазвичай усвідомлюють як духовні ідеї, що містяться у поняттях, які мають високий ступінь узагальнення. Категорія цінності належить до мотиваційних явищ, що організують діяльність людини і керують нею. Одну зі складових системи цінностей становить система екологічних цінностей, до яких належать природа, (одна з основних екологічних цінностей); людина як біологічна та соціокультурна істота (її фізичне здоров'я і духовно-культурний потенціал); суспільство як соціальна форма існування людини та духовність як спосіб рефлексії.

За визначенням академіка В. Вернадського, "вертикальне сходження до вершини духу" є ознакою докорінної зміни наукового світогляду, що певним чином впливає на розвиток духовної сфери людини, а відтак сприяє формуванню ціннісного ставлення як до дійсності загалом, так і до природи зокрема.

Зазначимо, що специфіка способу життя людини має соціально-спадкоємний, а відтак – історичний характер. Вивчення історичного досвіду української спільноти свідчить про пріоритет всезагальних цінностей над особистісними, які, насамперед, визначалися у любові до рідної землі, повазі до природи, вірності своєму краю. Українська педагогіка завжди виходила з пріоритетного значення природи як виховного чинника на вплив ціннісних орієнтацій особистості. За Г. Сковородою, істинне духовне задоволення можливе лише тоді, коли особистість живе у гармонії з природою і на лоні природи, підпорядковуючись її законам. Філософ сповідував тезу щодо права українців бути собою, зауваживши потребу захисту такого існування завдяки захисту довкілля. Тут слід підкреслити, зазначає В. Саррапин, властиву поетові ідею екогармонії, яке передбачає коли не повне злиття людини із Всесвітом, то хоча б співмірність трьох рівнів буття, їх взаємовпливів, "взаємоперетікання". Відтак плекати власну душу – зна-

чить охороняти природу, дбати про право на щастя людини – означає берегти світ природи. Тож за цими ідеалістичними розмислами письменника криються зародки універсальних природоохоронних і гуманітарних принципів: зруйнована, нівельована природа – це дисгармонійна людська душа і недосконале, ціннісно дезорієнтоване суспільство [8, с. 376].

Природа – єдиний матеріальний і біологічний чинник, так само як і єдина умова існування та життєдіяльності людини, його нинішнього і майбутнього. Відповідно людина, яка має сформовану екологічну етику й екологічний світогляд, може об'єктивно вирішувати проблеми взаємовідносин із природою. Такий підхід вказує на доцільність звернення до мудрості наших предків, з тим аби навчитися у них шанобливого ставлення до природи, втраченого сучасниками, адже світогляд народу формується через урахування зразків традиційної національної культури. Культура природокористування визначає рівень сформованості взаємодії суспільства і природи, що виявляється у різних формах.

Як вказує Г. Тарасенко, завжди існували такі норми ставлення до природи, що ґрунтувалися на позитивних культурно-ціннісних орієнтаціях і соціально-моральних позиціях. Водночас пошук аксіологічних підходів до цієї проблеми – це гармонічний рух від минулого, сучасного до майбутнього [9, с. 6-7].

Розвиток моральності ми зумовлюємо як становлення емоційно-чуттєвої, когнітивної та процесуальної сфер. Цей процес пов'язується з когнітивним розвитком, який спонукає вибір конкретного рішення, але самому вибору має передувати свідомий аналіз інформації щодо реальної дійсності.

Проблема втілення засад екологічної етики, етичної проблематики в освітній процес піднімалася вітчизняними і зарубіжними науковцями та практиками неодноразово (В. Бганба, М. Дробноход, М. Кисельов, Ф. Канак, В. Крисаченко, М. Моїсєєв, В. Салко, Г. Тарасенко, А. Урсул, Г. Філіпчук, В. Хесле, М. Хилько).

Піднесення значення цієї проблеми вчені, насамперед, пояснюють тим, що відсутність етики поведінки суспільства й окремої людини у стосунках із природою творить відсутність сталої економіки, належної якості життя, негативно впливає на добробут людей. Тому етика, підкреслюють науковці, для соціуму є як емоційно-чуттєвим, духовно-моральним, так і раціональним чинником [1, с. 325]. Як не можна розв'язання сучасних екологічних проблем досягти поза відповідним соціокультурним контекстом, так не можна сподіватися, що соціокультурні проблеми та проблеми духовності сьогодні можна успішно розв'язувати, залишаючи поза належною увагою вирішення екологічних проблем [3, с. 89]. Таким чином, лише докорінна зміна раціонально-прагматичних пріоритетів у ставленні

до навколишнього світу на пріоритети гуманітарно-етичні у змозі утримати цивілізацію на шляху гармонійного розвитку та запобігти поширенню глобальної екологічної кризи.

Етичні норми як регулятивні засади у сфері взаємодії людини і навколишнього природного середовища виникли на початкових етапах існування суспільства. Вони залежали від суспільного буття й економічного базису, відповідно зміни які відбувалися у суспільному устрою, втілювалися в етичних вимогах, що віддзеркалювалися у формі звичаїв, традицій, забобонів як невід'ємні елементи етнокультури. Такий спосіб регламентації відносин був досить ефективний, але лише з урахуванням обсягу впливу, що здійснювався на довкілля на початкових етапах взаємодії людини з природою.

Разом із тим, із давніх часів усталеним вважалося, що моральність є синонімом мудрості, а моральна поведінка є наслідком накопичених знань про навколишній світ. Отже, можна вважати, що мораль постає як концентрований досвід попередніх поколінь, котрий регламентує ставлення суспільства до свого природного середовища. Система звичаїв, приписів, обмежень, заборон і норм поведінки фіксує прагматичний погляд народу на природу як джерело багатства та засобу його існування. Пріоритетність екологічних, економічних і соціальних чинників залежить від стану суспільства, а утвердження переваги екологічних інтересів, які містять потужний етичний компонент, може свідчити про високий рівень розвитку суспільної моралі.

Наприкінці дев'яностих років минулого століття під впливом об'єктивних чинників (поглиблення екологічної кризи, зростання суспільної свідомості, перегляд ідеологічних позицій і системи цінностей) розпочався пошук нової стратегії розвитку екологічної освіти і нетрадиційних підходів щодо підвищення його ефективності. Саме у цей період відбулося посилення етичного компоненту екологічної освіти, спрямованого на засвоєння моральних цінностей, формування культури поведінки у соціоприродному середовищі, розумінні художньої цінності природи, її благодатного впливу на духовний світ і моральне самопочуття. З'явилися якісно нові уявлення щодо взаємовідносин між людиною і природою, які визначилися у системі таких екологічних імперативів, як "благоговіння перед життям" А. Швейцера, "природа знає краще" Ю. Одума, теорії коеволюції М. Моїсеєва. У якості пріоритетів екологічної освіти стали виокремлювати формування екологічного світогляду, екологічної свідомості, екологічного мислення, морально-етичного ставлення до навколишнього середовища; усвідомлення самоцінності й естетичної цінності природи. Саме у цей період почали визнавати, що система естетичних цінностей, підкріплена моральними нормами поведінки, здатна утворювати екологічні імперативи в моральній свідомості учнів.

У контексті досліджуваного питання особливого сенсу набувають твердження, за якими морально-етичні цінності, з одного боку, є простими й очевидними, однак, з іншого – їх простота і самоочевидність завжди перебувала в суперечності з дійсністю, що робило моральні цінності предметом гострих дискусій і спонукало людство до моральних пошуків. Тобто простим і очевидним є те, що не можна вбивати тварин, нищити рослинність, необхідно з дитинства виховувати шанобливе ставлення до всього, що нас оточує, проте якраз у повсякденному житті видається дуже важко дотримуватися цих простих істин. Розглядаючи витoki змісту поняття екологічної свідомості та законів його формування, російські вчені В. Медведєв і А. Алдашева акцентують увагу на такому явищі (вони його називають "загадкою"), як невинувата агресивна поведінка сучасної людини у ставленні до природи, пояснення якої вони вбачають у збоченій мотивації, а всі подібні дії людини об'єднують під назвою "неусвідомлений вандалізм" [6, с. 45].

Складність шляху людства у завтрашнє полягає в повсякденному дотримуванні простої вимоги: людина не повинна вживати більше того, що вона здатна зробити і виробити, а народи не повинні брати у природи більше того, що вони спроможні відтворити та виростити. Безумовно, втілити у життя ці, здавалося би банальні, принципи не просто, але іншого для нормального життя і розвитку у майбутньому не дано [7, с. 6]. Обґрунтовуючи філософські аспекти екологічних проблем, німецький філософ В. Хесле зазначає, що сутність етичної проблеми в екологічну епоху зовсім не обмежується обґрунтуванням нових норм. Він підкреслює, що майже усі погоджуються з тим, що ми маємо зберігати нашу планету живою не лише заради себе, але й заради прийдешніх поколінь [10, с. 91], але дуже складно примусити людину діяти і поводитися відповідним чином. Характеризуючи причини екологічної кризи, вчений наголошує, що, по-перше, ми не усвідомлюємо того, що творимо, а, по-друге, у нас відсутня система стимулів, яка здатна змінити нашу поведінку.

Отже, саме зараз, коли йдеться про історично зворотній час (В. Крисаченко), феномени духовного неминуче постають перед людиною як проблема особистого й історичного розвитку. Нині аргументація "від духовності" застосовується не лише в суспільствознавстві й гуманітаристиці, а й в освітньо-виховній царині. Відтак сучасність висуває перед освітою завдання – виховати *homo ecologicum* (М. Кисельов), що не є тотожним поняттю *homo sapiens*, а має органічно поєднувати риси *homo sensus* – людини, яка відчуває, *homo pulcher* – людини прекрасної.

Аналізуючи поняття екологічної етики, не можна не брати до уваги її зв'язок із практичною діяльністю людей, соціальну роль у формуванні світогляду. Саме сучасна екологічна етика, на думку філософів, бере на себе відповідальність за добробут сучасного суспільства, прийдешніх поколінь, пропонує суттєві ціннісні переорієнтації свідомості у напрямі культивування поваги і любові до природи, відмову від традиційних споживацьких установок. Екологічна етика є носієм і транслятором ціннісного виховання, спрямованого не на механічне передавання загальнолюдського ціннісного досвіду, а на формування у молоді здатності до вибору моральних цінностей, створення моральних критеріїв, заснованих на гуманістичних ідеалах.

На сучасному етапі розвитку наукових знань і соціальної практики, підкреслює М. Хилько, екологічна етика є своєрідною мірою сутності людини, її гідності [11, с. 29]. Наголошуючи увагу на проблемах біосфери та всього живого, вона створює передумови дій, зорієнтованих на збереження та розвиток людського природного буття. Вона відображає становлення нової форми свідомості, що синтезує глобальне бачення людиною природи зі справжніми гуманістичними цінностями. Завдяки екологічній етиці такі абстрактно-теоретичні положення, як єдність людства, спільність долі всіх людей, набувають практичного значення.

У цьому контексті особливої значущості набувають твердження представника еволюційної етики Майкла Рьюза, за яким мораль є певним засобом адаптації людини до оточуючого світу, джерелом стимулів і мотивів і зумовлюється наявністю необхідних для етичної поведінки здібностей, які втілюються у здатності робити ціннісні судження; вмінні передбачати наслідки своїх дій; навичках обирати для виконання засіб дій серед існуючих альтернативних варіантів.

Отже, обґрунтування засадничих чинників екологічної етики у професійній діяльності та повсякденному житті дають підстави стверджувати, що у наш час екологічна некомпетентність людей є більш небезпечною, ніж технологічна. Рациональне екологічно обґрунтоване природокористування можливе лише за умов масової екологічної грамотності. Ми наголошуємо на необхідності формування усвідомлення того, що усі природні об'єкти мають бути віднесені до рівних у самооцінці людини, виступати для особистості як повноправні партнери. Впродовж життя у людини можуть змінюватися погляди, ставлення, цінності, але усвідомлюваність рівноцінності усіх живих об'єктів не може залежати від віку, соціального статусу, специфіки професії.

Наразі виникають підстави стверджувати, що одним із найістотніших виявів узагальненої компетентності сучасної людини є екологічна ком-

петентність. Ступінь її сформованості може детермінуватися певними суперечностями між відповідним рівнем екологічної освіченості, екологічної свідомості окремої особистості й необхідністю розв'язання конкретних проблем, які постійно виникають як у повсякденному житті, так і у професійній діяльності та вимагають самостійного й обґрунтованого прийняття рішень. У такому контексті особливого сенсу набуває питання достатності впровадження у зміст освіти ідей екологічної етики, етичної проблематики загалом, що активно піднімається вітчизняними вченими, адже оперування загальною інформацією, повідомленнями, а подекуди і суцільними гаслами, не відображають реальної потреби якісних змін у змісті сучасної екологічної освіти.

1. Васюта О. А., Васюта С. І., Філіпчук Г. Г. Екологічна політика: національні та глобальні реалії: У 4 т. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – Т. 4. – 552 с.
2. Єфименко Т. В. Культурологічний потенціал екологічних цінностей // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва. – К.: ДАКККІМ, 2001. – № 4. – С. 57-61.
3. Зязюн І. А. Естетичний досвід особи. – К.: Вища школа при КДУ, 1978. – 174 с.
4. Кисельов М. М., Канак Ф. М. Національне буття серед екологічних реалій. – К.: Тандем, 2000. – 320 с.
5. Крисаченко В. С., Хилько М. І. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. – К.: "Знання України", 2002. – 598 с.
6. Медведев В. И., Алдашева А. А. Экологическое сознание: Учебное пособие. – Изд. 2-е, доп. – М.: Логос, 2001. – 384 с.
7. Професійна освіта в зарубіжних країнах: порівняльний аналіз: Монографія / За ред. Н. Г. Ничкало, В. О. Кудіна. – Черкаси: Вибір, 2000. – 322 с.
8. Сархтин В. В. Між природою і цивілізацією: початки еколого-правової свідомості українців XVIII – першої половини XIX ст. у художній інтерпретації Григорія Сковороди та Івана Котляревського // Відкритий діалог: влада, промисловість та громадянське суспільство. Сталий розвиток довкілля і в Україні: Зб. матер. Міжнародної наук.-практич. конференції (18-21 вересня 2006 р.) / За ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2006. – С. 374-378.
9. Тарасенко Г. С. Екологічна естетика в системі професійної підготовки вчителя: Монографія. – Вінниця: РВВ ВАТ "Віноблдруккарня", 1997. – 112 с.
10. Хесле В. Философия и экология. – М.: Наука, 1993. – 2002 с.
11. Хилько М. Екологічна криза у філософсько-етичному вимірі // Філософська думка. – 2000. – № 3. – С. 24-46.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2007

Л. Лукьянова

Философский подход к изучению экологии

Влияние современного человечества на окружающую среду не может больше оставаться бесконтрольным, что и вызывает необходимость решения моральных, этических, нравственных проблем, кото-

рые ведут к замене антропоцентрической парадигмы на экоцентрическую. Статья посвящена изучению возможностей экологической этики в решении этих вопросов.

L. Lukyanova

Philosophical Approach to Ecology Studies

The modern human community has reached such a stage of the development at which its influence on the environment has to be strictly controlled. Therefore we have to solve many ethical and moral problems that lead to changing an anthropocentric paradigm to the ecocentric one. This article analyzes the capabilities of ecological ethics in solving the above-mentioned problems.

Рецензент – доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член АПН України С. У. Гончаренко